

*Per Boje: Danske Provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-1847. Universitetsforlaget i Aarhus. 1977. 435 s., ill.*

De danske provinsbyers historie i første halvdel af det 19. århundrede er kun relativt sparsomt belyst i den historiske litteratur.<sup>1</sup> Byhistorierne bruger normalt kun lidt plads på disse år, og de sociale og økonomisk historiske aspekter får man meget lidt at vide om. Dette kan forekomme ejendommeligt, da perioden er en af de få, hvor provinsbyerne vokser hurtigere end hovedstaden, og da den betegner et vendepunkt i forhold til det 18. århundredes provinsbyudvikling, hvor kun de få byer, der var begunstiget af særlig statslig velvilje, viste sig i stand til at opnå nogen vækst, selv om de fleste byer formodentlig har haft en nettotilvanding.

I provinsbyerne havde købmændsstanden i første halvdel af det 19. århundrede en central placering i kraft af dens høje indkomster og mange tillidshverv, og tillige var købmandsgården mødested for omegnens bønder, når de skulle have afsat deres overskudsproduktion til byernes borgere eller til udlandet, og når de skulle skaffe sig andre varer end dem, de selv kunne fremstille.

Det er på den baggrund et centralt emne, som Per Boje har taget op i sin afhandling om »Danske Provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-1847«.

Efter at afhandlingen kort har behandlet, hvad der tidligere er skrevet om provinskøbmanden i samtid og eftertid, og hvoraf det fremgår, at denne litteratur især har fremhævet handelens ret primitive forhold og afhængigheden af udenlandsk kredit, er der i kapitel 2 foretaget en kildekritisk gennemgang af det anvendte materiale, der er langt mere omfattende end det, der ligger til grund for tidligere fremstillinger.

Kort fortalt er kildematerialet de bevarede købmændsarkiver, der findes på Erhvervsarkivet, den offentlige udenrigshandelsstatistik fra perioden 1820-47, og en totalbearbejdelse af samtlige bevarede skifter efter provinskøbmænd (i alt 1454), af samtlige bevarede købmændsborgerskaber (i alt 4697) og af oplysninger om 2366 ejendomme, som ifølge realregistrene til provinsbyernes skøde- og panteprotokoller ejedes af købmænd. Endelig er der i afhandlingen også foretaget en gennemgang af brandforsikringsmateriale for ad den vej at få oplysninger om købmændenes besiddelse af fast ejendom.

Der er i denne bearbejdelse indsamlet et overordentligt omfattende kildemateriale, som giver mulighed for en langt mere indgående behandling af købmændenes erhvervsvirksomhed end i tidligere fremstillinger, og som det nærmere er omtalt i afhandlingen, foreligger materialet i en sådan form, at det vil være let tilgængeligt også for andre forskere, der måtte ønske at tage andre sider af købmændenes forhold op til behandling.

Når man skal bedømme den forskningsstrategi, der er lagt til grund for afhandlingen, kan man imidlertid spørge, om der er valgt en rigtig prioritering i bearbejdelsen af kildematerialet. Som det vil fremgå af det ovenstående, sigter det store materiale fra skifter, borgerskaber og ejendomsregistre mod at være landsdækkende for provinsen, og materialets størrelse gør så, at der til gengæld ses bort fra andet relevant materiale med den bemærkning (s. 60), at »økonomiske overvejelser sætter ... grænser for, hvor mange ressourcer der kan anvendes i et enkelt projekt«.

Denne sidstnævnte betragtning skal ikke bestrides, men derimod at der er valgt den mest fornuftige prioritering af den betydelige arbejdsindsats, der er nedlagt i afhandlingen. Som begrundelse for den valgte prioritering opgives (s. 13), »at den behandlede

<sup>1</sup> Nærværende anmeldelse er en forkortet og omarbejdet udgave af anden officielle opponents indlæg ved det mundtlige forsvar af lektor Per Bojes afhandling: *Danske Provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-1847*, Universitetsforlaget i Aarhus 1977.

periode var præget af store geografiske forskelle«, og dette skulle altså gøre det nødvendigt med en bred geografisk dækning.

Ser man imidlertid på, hvorledes materialet anvendes, er der intetsteds tale om, at man interesserer sig specielt for den enkelte by. I stedet opereres med geografiske regioner, der inddeler landet i fem eller seks områder, og man kunne da lige så vel have opnået tilfredsstillende oplysninger om forholdene ved at have indskrænket kildematerialet til at omfatte en repræsentativ stikprøve af byer fra hver af disse regioner. Når der f. eks. for Fyn-Langeland er bearbejdet materiale fra 7 købstæder, giver dette næppe væsentligt bedre resultater end et materiale, der kun havde omfattet tre eller fire købstæder. Den besparelse i arbejdsindsats, der kunne være opnået ved at have arbejdet med stikprøver af byer, ville have gjort det muligt også at gå ind på andre kildetyper end de anvendte, og disse ville dels have gjort det muligt at give en sikrere vurdering af pålideligheden af det anvendte materiale, dels kunne have givet nogle andre indfaldsvinkler end dem, der er vist i afhandlingen. Der skal nedenfor gives nogle eksempler på sådanne aspekter, der kunne belyses ud fra supplerende materiale.

Kapitlet om kildematerialet indeholder ud over gennemgangen af kilderne og deres ophavssituation også en vurdering af kildernes pålidelighed og repræsentativitet. Der er her gjort rede for en lang række af de problemer, der knytter sig til anvendelse af skiftemateriale, borgerskaber, skøde- og panteprotokoller og tidlig udenrigshandelstatistik. Som helhed er der tale om en afbalanceret og velovervejede gennemgang, men på et par punkter forekommer vurderingerne dog noget ufuldstændigt begrundede.

Det gælder således med hensyn til *skifternes* repræsentativitet. Der er ganske vist taget visse forbehold med hensyn til aldersfordelingen ved dødsboer og for extraderede fallitboer, men det hedder dog, at der herved ikke er tale om »at påvirke de opgjorte fallitboers repræsentativitet« (s. 49), og i sammenfatningen af skifternes kildeværdi (s. 50) hedder det, at de påviste »skævheder delvis (vil) kunne elimineres ved ikke at betragte absolutte tal, men ved i stedet at analysere den relative fordeling«. Dette gøres derefter i kapitel 4 uden yderligere forbehold. Selv om datidens bogføringsteknik var usikker, således at man kunne få falliterklæringer uden grund, og usolvente købmænd kunne fortsætte deres handel, må man dog alligevel regne med, at skiftematerialet i højere grad omfatter de mere usikkert stillede købmænd og købmænd med høj alder. En købmand med en stabil forretning, med god tiltro fra kunderne, som overlod forretningen til en søn i god tid før sin død, vil ikke optræde i skiftematerialet med en aktiv- og passiv-sammensætning, der er repræsentativ for hans virke som købmand. Sådanne forretninger vil derfor blive underrepræsenteret i skiftematerialet, således at det billede, der kommer frem i kapitel 4, måske bliver for mørkt. Det gælder desuden, at kreditforhold mellem købmanden og hans kunder, der havde en anden sæsonfordeling, end den, der angik hovedparten af kunderne, vil være underrepræsenteret i et skiftemateriale, idet falliterklæringer typisk vil komme, når mange kunder samtidig ønsker at trække penge ud af virksomheden.

Kildegennemgangen af *brandforsikringsmaterialet* indeholder en sammenligning mellem forsikringsværdien og handelsværdier, som de er kendt fra realregistrenes oplysninger om køb og salg. Konklusionen på denne undersøgelse er (s. 56), at brandtaksationerne ikke giver »et så repræsentativt udtryk for prisudviklingen, som det opnås ved sammenligning mellem købs- og salgssummer«. Dette kan næppe undre, da brandtaksationerne kun fandt sted hvert tiende år og derfor ikke opfanger konjunkturudsving mellem taksationsårene, og dette opnås heller ikke ved den af forfatteren brugte korrektion i bilag 2.7, idet korrektionens størrelse vil være afhængig af, om der kommer mange eller få nye observationer til mellem hver taksation, således at der ikke er tale om noget rent

prisindeks. Man kan heller ikke af denne gennemgang se, om ejendomsværdierne i selve taksationsårene svarer til handelsværdierne, og den postulerede sammenhæng for stabile perioder (s. 56) viser sig ikke at kunne stå for en mere nøjagtig statistisk test, idet korrelationskoefficienterne for de valgte delperioder enten har forkert fortegn eller ikke er statistisk signifikante.

Med hensyn til *handelsstatistikken* gøres der opmærksom på, at den er udledt af toldvæsenets indberetninger, og at disse først foreligger i bearbejdet form fra 1820, mens det oprindelige toldmateriale desværre er blevet kasseret. På grund af samtidige oplysninger om et omfattende smugleri gøres der s. 58-59 et forsøg på at vurdere smugleriets omfang ved at sammenligne toldmateriale med handelsarkivmateriale. Det er på grund af det valgte kildemateriale et meget spinkelt grundlag, der sluttes ud fra, og der kunne derfor her have været grund til at inddrage andet materiale til kontrol.

En mulighed havde her været udenlandsk toldmateriale, der findes langt bedre bevaret end det danske. Det gælder f. eks. det norske materiale, der er bevaret næsten fuldstændigt. En typisk opregning af varer, der er indført fra Danmark, vil indeholde følgende oplysninger:

Christiansand Toldbog for indgaaende Skibe 1830.<sup>2</sup> Den 3. April indkom Skipper Niels Mogensen af og fra Faaborg med Jagt Laura tilhørende L. P. Voigt sammesteds, drægtig 24 Læster efter Maalebrev af 9. Juni f. A., indehaver

338 tønder byg	udmålt til 348¼ tønde
163 tønder rug	udmålt til 169½ tønde
48 tønder bankebyg	udmålt til 47½ tønde
	etc.

Her har man således mulighed for at foretage sammenligninger, idet det første tal må formodes at være skibspapirenes. En gennemgang af flere hundrede sådanne skibslaster giver forskelle mellem de to sæt tal, der ligger i samme størrelsesorden som afhandlingens i tabel 2.10 og kan således bestyrke denne tabels resultater ud fra et større underliggende materiale.

En anden mulighed for at vurdere smugleriets omfang havde man haft ved et studium af efterspørgselskurvernes ændringer ved forandringer i toldsatserne. Sådanne kurveskift ville være et tegn på, at varer, der før en toldsækning smugledes ind, nu i stedet kom ind ad legal vej.

Afhandlingens største kapitel omhandler *vareomsætningen*. Det er delt i tre afsnit, hvor handelen er afgrænset som henholdsvis 1) udenrigshandel, 2) handel mellem købmænd indbyrdes og 3) anden indenrigshandel, d.v.s. det indenlandske opkøb og salg til brugere i indlandet.

Kildegrundlaget for de tre afsnit er forskelligt, og det betyder også, at det er forskelligartede problemer, der opstår i de tre afsnit.

Behandlingen af *udenrigshandelen* sker dels på makroplan ud fra udenrigshandelsstatistikken, dels på mikroplan ud fra købmændenes regnskaber, som de kendes fra skifter og handelsarkiver.

Selv om man har haft kendskab til udenrigshandelsstatistikens eksistens, har denne ikke tidligere været underkastet en så detaljeret bearbejdelse. Det er på grundlag af de opstillede tabeller muligt at se, hvor kraftigt mængderne fluktuerede fra år til år – uden

<sup>2</sup> Rigsarkivet, Oslo.

at man dog får meget at vide om årsagerne – hvorledes det engelske og hollandske markeds betydning voksede, og hvordan landbrugseksperten havde en forskelligartet sammensætning for de enkelte dele af provinsen.

Da kildematerialet er den officielle statistik, rejser der sig imidlertid det spørgsmål for afhandlingens problemstilling, i hvilket omfang det er købmændenes handel, der er medtaget. Også staten, hovedgårdsejere og udlændinge havde nemlig ret til udførsel. Dette forhold er ikke nærmere belyst, men et egnet materiale hertil ville have været godsregnskaberne, hvor der hyppigt er oplysninger om, hvorledes godserne disponerede over deres avl. Tager man f. eks. de fynske godser viser det sig, at langt de fleste af disse havde faste forbindelser med en af de største købmænd i en nærliggende købstad, hvortil de afsatte deres overskudskorn. Alene stamhuset Tåsinge havde direkte afskibninger af korn, men kun til København, med egne skibe. Er dette karakteristisk også for andre landsdele, skulle udenrigshandelstallene i vidt omfang alene afspejle købmandshandel.

Med hensyn til udenrigshandelens organisation og betalingsforholdene i øvrigt bliver billedet noget uklart, fordi man der er henvist til det ret spredte materiale på mikroplanet. Her må man atter beklage, at det danske toldmateriale i så vidt omfang er blevet kasseret, men man kunne dog nok også her få et mere fuldstændigt billede ved at benytte modtagerlandenes toldmateriale. Dette skal illustreres ud fra norske kilder. I afhandlingen har handelen på Norge hovedsagelig måttet belyses ud fra et par jyske handelshuses arkiver og med en henvisning til en norsk byhistorie fra Tønsberg.<sup>3</sup> Tønsberg er imidlertid meget utypisk for periodens dansk-norske samhandel.<sup>4</sup> Anden norsk lokalhistorie viser forskel mellem salgsformen for de enkelte typer af danske eksportvarer. Således hedder det i Kristianias historie: »Ved Sadelmakerbryggen var det danske og holstenske jagter som dominerede, navnlig om høsten, når de kom op med epler, honning o. l., som de solgte direkte fra bryggen. Ved Hiørringsbryggen havde saltskuterne plads; ligeledes ved Langbryggen. Her lå også de danske kornjagter. De lå fortøjet side om side, tre og fire utenom hverandre, mens de ventet på at komme til ved bryggen, og skipperne promenerte på bryggen med træsko og danske hængepiper.«<sup>5</sup> Forfatteren, der beskriver forholdene omkring 1840, bygger på ældre memoirelitteratur og ikke på kvantitativt materiale, men man kan måske i citatet lægge en forskel mellem de to typer af handel, og ser man nærmere på kornhandelen ud fra de norske toldbøger, er det karakteristisk, at de fleste korntransporter til Norge fra Danmark foregik med skibe, der gik i ret konstant fart mellem en dansk provinsby og en norsk havn, og det kan antyde et noget fastere handelsforhold mellem danske og norske købmænd end det, der fremgår af afhandlingen. For den tidligere omtalte kaptajn Niels Mogensen fra Fåborg gælder det f. eks., at han i 1830 forekommer med følgende indføringer i Kristiansand toldbøger:

- 3.4. fra Fåborg med korn fortoldet for sig selv
- 19.4. til Fåborg med norsk trælast fra Søren Christensen
- 22.9. fra Fåborg med varer, der lægges på kreditoplæg for Søren Christensen
- 4.10. til Fåborg med norsk trælast og 40 jernkakkellovne fra Søren Christensen
- 1.11. fra Fåborg med varer, der lægges på kreditoplæg for Søren Christensen
- 13.11. til Fåborg med norsk trælast fra Søren Christensen.

Tilsvarende eksempler kan der findes et meget stort antal af i alle norske havne.

<sup>3</sup> Den anvendte byhistorie er forfattet af Oscar Albert Johnsen, men i afhandlingen forekslet med Arne Odd Johnsens senere byhistorie, sml. note 4.

<sup>4</sup> Arne Odd Johnsen: Tønsberg gjennom tiderne, 1971, side 157.

<sup>5</sup> S. C. Hammer: Kristianias historie, IV, 1923, side 447.

Det forekommer på den baggrund ret usandsynligt, at der ikke – som det hævdes i afhandlingen (s. 84) – skulle være tale om kreditmellemværender ved finansieringen af denne handel, så meget mere som handelen ikke salderede mellem Norge og den danske provins, men viste et betydeligt dansk handelsbalanceoverskud.<sup>6</sup>

Når dødsboer og fallitboer ikke viser kredit- eller debetposteringer med norske handelshuse, kan det skyldes, at finansieringen er gået via et københavnsk handelshus, hvilket det havde været muligt at få nærmere belyst ved at inddrage bevaret regnskabsmateriale fra københavnske handelshuse. Også norske handelsbøger, som de findes bevaret i handelsarkiver og skifter giver nogle oplysninger herom. En gennemgang af boopgørelserne for købmandsfallitter i Drammen fra årene 1819–33,<sup>7</sup> omtaler således mellemværender med adskillige handelshuse i København, f. eks. Kirketerp og Sonner, Ryberg, Peschier, Suhr og sønner, Christensens sønner og Harboe m. fl., hvorimod navne på danske provinskøbmænd kun sjældent optræder i materialet.

Behandlingen af *importsiden* er tæt sammenknyttet med problemerne omkring afhængigheden af Hamburg. Det vises dog, at der her er en række geografiske forskelle, således at sjællandske og lolland-falsterske købmænd hentede en stor del af deres varer og kredit i København, mens Hamburg især havde vundet ind på det jyske marked. På Lolland-Falster viser der sig dog også at være en betydelig indflydelse fra Lübeck. Det synes også at være de største købmænd, der kunne opnå gode forbindelser i udlandet.

Med hensyn til udviklingen over tid er i tabel 3.18 vist, at det især var i 1830'erne, at Hamburgs konkurrence følte stærkt over for København. Man må dog være noget forsigtig i analysen af tabellens materiale, idet der ikke er foretaget nogen geografisk standardisering af grundmaterialet, så det ikke kan udelukkes, at der er relativt mange jyske købmænd blandt boopgørelserne fra 1830'erne.

Handelen *mellem provinskøbmænd* indbyrdes og den *øvrige indenrigshandel* er langt mindre udførligt behandlet, og det forhold, at disse afsnit næsten udelukkende er baseret på materiale fra et par handelsarkiver, der findes bevaret i Erhvervsarkivet, gør det noget tvivlsomt, hvor repræsentative afsnittenes udsagn er. Specielt kunne man have ønsket sig noget fyldigere analyse af købmændenes samhandel med godsejerne. På baggrund af landbrugets daværende stade måtte i det meste af perioden en betydelig del af det overskudskorn, der gik til eksport, komme fra godserne.

I afhandlingen er behandlingen heraf alene baseret på oplysninger fra en Løgstør-købmand (Chr. Fischer), hvortil kommer et par fodnotehenvisninger til købmandshusene C. Hage og søn og Plum (s. 401), og det sluttes heraf, at det normalt var købmændene, der gav kredit til godsejerne, således at »handelen med de kvalitetsmæssigt gode produkter fra hovedgårdene krævede . . . adgang til rigelig driftskapital« (s. 153).

I godsarkiverne ligger der et stort materiale, der nærmere kan belyse disse forhold, og som ikke er benyttet i afhandlingen. De kan dels give oplysninger om sæsonsvingningerne i samhandelen mellem gods og købmand, dels vise, hvem der gav kredit til hvem.

Som et eksempel herpå førte godset Rødkilde øst for Fåborg korn- og lagerjournaler<sup>8</sup> over alt korn, der avledes, og over dets anvendelse både til foder, andet eget forbrug og til salg. Det er for dette gods typisk, at salget af overskudskorn, der afsattes til agent Voigt i Fåborg, foregik i sommermånederne hvor man solgte overskuddet fra forrige års høst – formodentlig når man havde en vis sikkerhed for, hvor stor den kommende høst

<sup>6</sup> A. M. Schweigaard: Norges Statistik, 1840, side 150 og M. Braun Tvethe: Norges Statistik, 1848, side 124.

<sup>7</sup> Stadsarkivet, Oslo.

<sup>8</sup> Rødkilde godsarkiv, Landsarkivet for Fyn.

ville blive. Tilsvarende mønstre genfindes i Søbysøgårds leverancer til Agent Bruun i Assens og Tåsinges leverancer til Bågoe i Svendborg. Et sådant sæsonmønster hænger formodentlig sammen med, at godsejerne i højere grad end bønderne kunne spekulere i højere priser sent på høståret, fordi de havde den fornødne lagerkapacitet.

Godsregnskaberne viser også andre mønstre med hensyn til købmændenes kapitalkrav end dem, der fremgår af afhandlingen. For de ovennævnte godser synes det normale at have været, at man nok tog imod nogle returleverancer i form af træ, jern, salt, humle m. m., men det er normalt, at saldoen først udlignes sidst på året, således at købmanden i virkeligheden har modtaget kredit fra godsejeren af betydeligt større omfang end den modsatte vej.

Som eksempel herpå skal anføres nogle uddrag fra Søbysøgårds regnskaber, som omfatter alle større betalinger fra årene 1829–31:<sup>9</sup>

- 5.11.1829: Saldo betalt af agent Bruun i Assens 1653 rdl.
- 21.10.1830: Agent Bruun i Assens har betalt på det ham i dag leverede smør 848 rdl. og skal endvidere betale til 4de eller 5te december 1000 rdl.
- 4.12.1830: Agent Bruun i Assens har betalt de resterende 1000 rdl.
- 25. 6.1831: Brygger Poulsen i Odense har betalt for modtaget korn, brænde m. m. 1634 rdl. og hermed er til dato vort hele mellemværende opgjort.
- 30. 9.1831: Hr. købmand Weber har i dag betalt det resterende på den af ham modtagne raps 714 rdl.

Det andet centrale kapitel i afhandlingen er det lidt mindre kapitel 4 om *kapitalforhold*, der dels indeholder en gennemgang af den almindelige økonomiske situation i Danmark i tiden efter Napoleonskrigene, dels en gennemgang af, hvorledes disse konjunkturforskelde virkede på købmændenes økonomiske situation, således som den afspejles i antallet af fallitter, fortjenesten og i disposition over formue- og gældsforhold.

Gennemgangen af de generelle økonomiske forhold bygger især på Svend Aage Hansens undersøgelser af bruttofaktorindkomsten fra og med 1818 og af pengevæsenets udvikling,<sup>10</sup> men det forekommer som om resultaterne af disse undersøgelser i den foreliggende afhandling har fået en mere håndfast karakter, end det vil være rimeligt at tillægge dem ud fra de oplysninger, Svend Aage Hansen har givet om sin fremgangsmåde ved beregningerne.

Der er ganske vist i afhandlingen (s. 163) taget forbehold med hensyn til, at Københavns handel indgår i bruttofaktorindkomsten, men det forekommer noget mærkeligt, at der i afhandlingen er valgt Svend Aage Hansens tal for »Handel m.v. i alt« i stedet for tallene for »Varehandel«. I de første indgår nemlig foruden varehandel også »Pengeinstitutter og forsikring«, »Hoteller og restauranter« og »Biografer og teatre m.v.« Det giver ganske vist ikke de helt store forskelle i tolkningen af tallene, men nogle af de konjunkturudsving der omtales, ville få et andet forløb. Således er der i 1836 og 1839, der i afhandlingen omtales som nedgangsår (s. 163) fremgang for varehandel. Nedgangen for »Handel m.v.« skyldes disse år nedgang for pengeinstitutterne.

Mere væsentlig er dog nok indvendingen, at forfatteren ikke synes at have gjort sig beregningsmetoderne for handels erhvervet klart, før han anvender tallene i sin analyse. Ifølge de noget sparsomme kommentarer til Svend Aage Hansens tabeller<sup>11</sup> er brutto-

<sup>9</sup> Søbysøgård godsarkiv, Landsarkivet for Fyn.

<sup>10</sup> Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark I–II, 1972–74 og Dansk Pengehistorie, bind I, 1968, side 131 ff.

<sup>11</sup> Økonomisk Vækst i Danmark, bind II, side 310–11 og 317.

faktorindkomsten for engroshandelen fremkommet ved at lægge udenrigshandelsomsætningen og omsætningen af industriprodukter sammen og tage 10 % af dette beløb, og der gøres udtrykkeligt opmærksom på, at man derved ser bort fra forskydninger i engroshandelens avancer. Desuden indgår et mindre tal for detailhandelen, der bygger på folketællingsoplysninger om antallet af beskæftigede og lønoplysninger fra håndværk og industri. Da man ikke har folketællinger mellem 1801 og 1834, kan der næppe tænkes at være indregnet nogen beskæftigelseskomponent på kort sigt for denne periode. Endelig er der ved omregningen til faste priser anvendt et konsumprisindeks, der som vægte anvender befolkningens forbrugsudgifter i 1840. Ser man på disse forskellige komponenters indbyrdes størrelse er det størrelsen af udenrigshandelsomsætningen, der er den helt dominerende, og det bliver derfor noget af en tautologi, når den således beregnede bruttofaktorindkomst (s. 162-63) anvendes til at vise, at de økonomiske forhold for handelen bestemmes af de mere eller mindre vanskelige afsætningsforhold i udlandet.

Også i behandlingen af pengevæsenet og pengepolitikken (s. 165-68) er der foretaget en noget håndfast tolkning af Svend Aage Hansens forskningsresultater. Der refereres ældre og nyere oplysninger om, at betalingsmiddelmængden var rigelig omkring 1820, idet der gås ud fra forholdet mellem betalingsmiddelmængde og bruttofaktorindkomst. Sådanne beregninger har imidlertid næppe nogen større interesse, idet de har en indbygget forudsætning om alt andet lige, som er irrelevant for denne periode.

Svend Aage Hansens behandling er da heller ikke så ensidig, som man kan få indtryk af ud fra afhandlingens referat. Det helt centrale argument om spekulationsmotivets betydning er henvist til en noget uklar bisætning (s. 167) om, »at ud over de alternative investeringsmuligheder, hvoraf kan nævnes tilbageholdelse af sedler for spekulation i seddelkursbedring og køb af statsobligationer, fungerede kreditmarkedet som en væksthæmmende faktor«.

I Pengehistorien hedder det, efter at det er vist, at transaktionsbehovet ikke betingede en udvidelse af betalingsmiddelmængden: »Når situationen i 1818 trods denne udvikling ikke desto mindre følte som særlig pengeknapp, må forklaringen søges ikke i pengeforsyningen, men i en række forhold, som via kreditmarkedets funktionsmåde og konjunkturudviklingen indvirkede på pengenes omløbshastighed. Det er allerede berørt, at spekulatationen i seddelkursstigningen lagde beslag på mange sedler, som så at sige blev taget ud af omløbet.«<sup>12</sup>

Det afgørende ved en bedømmelse af pengepolitikken i disse år er derfor ikke, om udbuddet af betalingsmidler var lidt større eller mindre, men at vurdere forholdet mellem efterspørgsel efter og udbud af betalingsmidler, og det kan man ikke gøre ved at se isoleret på en af komponenterne, men ved at se på prisdannelsen på penge- og kapitalmarkedet, altså på renteutviklingen, og det er her ikke tilstrækkeligt alene at vurdere den faktiske effektive rente på forskellige værdipapirer, men man må se på den reelle rente, d.v.s. renten korrigeret for forventninger til ændringer i betalingsmidlernes købekraft. Da den faktiske effektive rente var på 7-10 % og prisfaldet på omkring 10 % om året, har man haft en i forhold til samtidige erfaringer rekordhøj rente, måske den højeste man nogensinde har kendt i nyere tids Danmarkshistorie, og det er dette forhold, der gør det naturligt i samtiden at tale om mangel på betalingsmidler.

I det efterfølgende afsnit gennemgår afhandlingen købmandsfallitterne i perioden. Der er her tale om et originalt arbejde baseret på indsamlingen af det store antal skifter og borgerskaber, som tidligere er omtalt. På grundlag af dette er det muligt langt mere nøjagtigt end tidligere at få oplysninger om antallet af fallitter i de enkelte år i perioden, hvor højdepunktet nås i 1818-19, om fallenternes alder, etableringstidspunkt og fødested.

<sup>12</sup> Dansk Pengehistorie, bind I, side 143.

Der forsøges desuden at finde frem til, hvad der karakteriserede de grupper, der havde en høj risiko for at gå fallit i kriseårene.

Hovedproblemerne ved at foretage en sådan analyse er, at den må foretages på grundlag af frekvenser, d.v.s. beregning af antallet af fallenter i forhold til antallet af erhvervsdrivende, og ikke ud fra det absolutte antal, og den må foretages totalt, ikke partielt, d.v.s., at man må foretage en samtidig analyse af alle de risikofaktorer, der indgår, og ikke af en ad gangen. Vælges den partielle analyse, risikerer man, at man ikke ser den indbyrdes sammenhæng, der kan være mellem de enkelte faktorer.

Beregninger af frekvenser støder, som forfatteren gør opmærksom på, på den vanskelighed, at man ikke har nogen kilde, der for hvert år oplyser, hvor mange købmænd der fungerede i provinsen. Forfatteren ser derfor på, hvor mange der tidligere har etableret sig – som det fremgår af tilgangen af borgerskaber – men dette lider af den svaghed, at man ikke ved, hvor mange der har opgivet købmandsvirksomheden inden det tidspunkt, der undersøges. Da fallitfrekvenserne selv i de store fallitår er ret lave – i 1818–19 f. eks. kun 3 % af de i årene 1809–14 etablerede, og det er en af de højeste frekvenser – må det antages, at der har været en ret stor afgang mellem 1814 og 1818, og den anvendte frekvens er derfor formodentlig behæftet med en betydelig usikkerhed. Heller ikke sammenligningen med fordelingen af dødsboer (s. 179) er et tilfredsstillende mål, da alderssammensætningen af de to grupper må antages at være meget forskellig. I stedet ville det også her have været ønskeligt, om forfatteren havde opgivet sit ønske om en landsdækkende analyse og for nogle udvalgte byer havde foretaget en mikroanalyse af bestanden af købmænd ved inddragelse af f. eks. ligningsmateriale, der havde givet muligheder for at se, hvem der stadig fandtes i byen og fungerede som købmænd.

Med hensyn til farene ved partielle analyser er de mest udtalt, når der i afhandlingen undersøges, om det var ungt etablerede og købmænd etableret 1809–14, der var mest udsatte for at gå fallit. Der kan have været mange unge etableret 1809–14 tilbage blandt dem, der var udsat for risikoen, og man kan da ikke se, om det var den ene eller den anden faktor, der gjorde, at de var særligt udsatte.

Kapitlet giver i øvrigt et udmærket billede af provinskøbmandens arbejdsvilkår og af, hvorledes han anbragte sin kapital. Den fyldigste analyse er viet belåningen af købmændenes faste ejendom. Det vises i dette afsnit, at realkreditmulighederne er nogenlunde uændrede gennem perioden, og at den personlige kreditgivning var meget stabil og derved blev en væsentlig faktor i den enkelte købmænds bestræbelser for at skaffe sig tilstrækkelig kapital. Der er gjort noget mindre ud af købmandens øvrige aktiver og lånemuligheder i dette kapitel, hvor der specielt kunne have været anledning til at omtale noget mere fyldigt den rolle, som provinskøbmændene spillede som redere i perioden.

I kapitel 5 undersøges *købmændenes sociale position* i byerne. Materialet er de købmænd, der forekommer i folketællingen 1834 i byerne Svendborg, Middelfart, Assens og Holbæk. At anvende en folketælling som udgangspunkt skulle give en rigtig repræsentation af forskellige lag af købmænd, selv om folketællingernes erhvervsangivelser kan være noget usikre. Udvalget af byer kan derimod give anledning til en geografisk skævhed i materialet. Det kunne således have været ønskeligt at se forholdene i en jysk by belyst. Kapitlets vigtigste resultat er påvisningen af, at der i byerne er flere forskellige sociale statuslag blandt købmændene både med hensyn til indkomstforhold, tillidshverv og social mobilitet.

Et efterhængt kapitel 6 giver en oversigt over problemer omkring *forprang og landprang* samt handelsprivilegier uden for byerne. Denne del af undersøgelsen, hvor det især er materiale fra centraladministrationens arkiver, der er benyttet, står svagest i afhandlin-



gen. Der er næsten kun tale om at se situationen ud fra den stigende kritik af købstadprivilegerne, der er karakteristiske for samtiden, mens der i mindre grad er taget hensyn til den oprindelige argumentation for købstadprivilegerne, som er deres historiske forudsætning.

Det vil fremgå af det ovenstående, at der på en række punkter kan rejses kritik mod den prioritering af kildeanvendelse, der er lagt til grund for afhandlingen, og at heller ikke tolkningen af kilderne er ganske fri for problemer. Som helhed demonstreres der dog særdeles gode evner til at bearbejde et stort og heterogent materiale, til at trænge ned til de centrale problemer og til at fremlægge resultaterne på en klar og overskuelig måde. Afhandlingen vil derfor fremover kunne give forskningen vægtige og nyttige oplysninger om, hvorledes købmanden fungerede i det danske provinsbysamfund i første halvdel af det 19. århundrede.

*Hans Chr. Johansen*

*Rolf Torstendahl: Dispersion of Engineers in a Transitional Society. Swedish Technicians 1860–1940. Studia Historica Upsaliensia 73. Uppsala 1975. 312 sider.*

Denne stort anlagte undersøgelse af den svenske ingeniørstands historiske opkomst og udbredelse i industri og offentlig tjeneste udgør et af hovedbidragene til et forskningsprojekt, hvis generelle formål er at belyse naturforskernes og teknikernes rolle i den svenske industrialiseringsproces.

Projektet, som er finansieret af et fond oprettet af Sveriges Rigsbank, er initieret og ledet af prof. Gunnar Eriksson, prof. Nils Runeby og docent Rolf Torstendahl. Tidligere er udkommet en fremstilling af den politiske baggrund for det tekniske uddannelsessystems oprettelse i Sverige, også forfattet af Rolf Torstendahl. (*Studia Historica Upsaliensia* 66).

Når man stiller sig den opgave at undersøge ingeniørernes rolle i den proces, der omformede Sverige til et industrisamfund, kan man udgå fra flere mulige problemstillinger. Præciseringen af det eller de spørgsmål, som undersøgelsen skal give svar på, vil i høj grad afhænge af hvad man lægger i begrebet rolle. Det er jo langt fra noget entydigt begreb, når det knyttes til en social gruppering.

Et grundlæggende valg må foretages mellem i hvert fald to mulige betydninger. Man kan vælge at knytte sit rollebegreb til ingeniørgruppen forstået som et kollektivbegreb, refererende til et homogent socialt lag eller klassefraktion med bestemte økonomiske, sociale eller politiske funktioner i den samfundsmæssige helhed. Eller man kan definere ingeniørgruppens rolle som et statistisk aggregat af de enkelte individroller. Dette valg vil blive afgørende for arten af de spørgsmål, man med mening vil kunne stille sig, og arten af det datamateriale, der bliver relevant for besvarelsen.

Et andet valg af betydning for problemstillingens præcision knytter sig til det forhold, at rollebegrebets betydningsindhold er bestemt af den sociale kontekst. For at kunne stille præcise spørgsmål må man afgøre hvilken rolle, man finder det væsentligst at undersøge. Bruger man begrebet i en økonomisk sammenhæng, kan man f. eks. rejse spørgsmål om, hvorvidt det voksende antal ingeniører fungerede som en selvstændig social drivkraft, der befordrede udviklingen af den nye industrielle produktionsteknik. Eller omvendt, om denne nye kategori af professionelle teknikere snarere opstod som et socialt produkt af økonomiske processer, hvis igangsættende kræfter var af mere upersonlig art. Eller om forholdet måske var af mere kompliceret natur, således at en oprindeligt aktiv og innovativ historisk rolle efterhånden underordnedes sit eget produkt; med andre ord, om ingeniørernes økonomiske rolle ændredes som følge af den igangsatte industrialiserings egen ud-